

תעודה

אלכסי (אליהו) יודיצקי
ואלישע קימרון
הערות על הכתובת
המכונה 'חזון גבריאלי'

א. מבוא

לא מכבר פרסמו עדה ירדני ובנימין אליצור טקסט מסוף ימי הבית השני כתוב על אבן.¹ האבן נפגמה והכתב נשחק, ומתוך שמונים ושבע השורות הקצרות שבכתובת נותרו רק כשלושים שלמות או כמעט שלמות. המהדירים הראשונים פענחו את רוב הטקסט הניתן לפענוח, והם ראויים לשבח ולתודה. הכתובת עוררה עניין רב, וכבר נכתבו עליה חמישה מחקרים, המוסיפים על דברי המהדירים הראשונים ומלמדים על תרומת הכתובת לתחומי מחקר שונים.² לאחרונה הופצו תצלומים דיגיטליים טובים של הכתובת, המסייעים לשפר את הקריאות. מעיון ראשוני בתצלומים האלה נראה לנו להציע כמה קריאות חדשות המועילות להבנת הטקסט ולשונו.

להפתעתנו גילינו כי הצורה 'ואראה' מופיעה בטקסט לא פחות משלוש פעמים.³ היא מלמדת שקודמינו צדקו בקביעתם שהכתובת הזאת היא חזון. אולם השם 'חזון גבריאל' עלול להטעות, לפי שבעל החזון אינו המלאך גבריאל אלא אדם אלמוני. הרי בספרות החזיונות האדם הוא שרואה, ואילו המלאך מראה לו או מבאר את המראות.⁴ לכן נראה שעדיף לכנות את הטקסט 'כתובת החזון'.

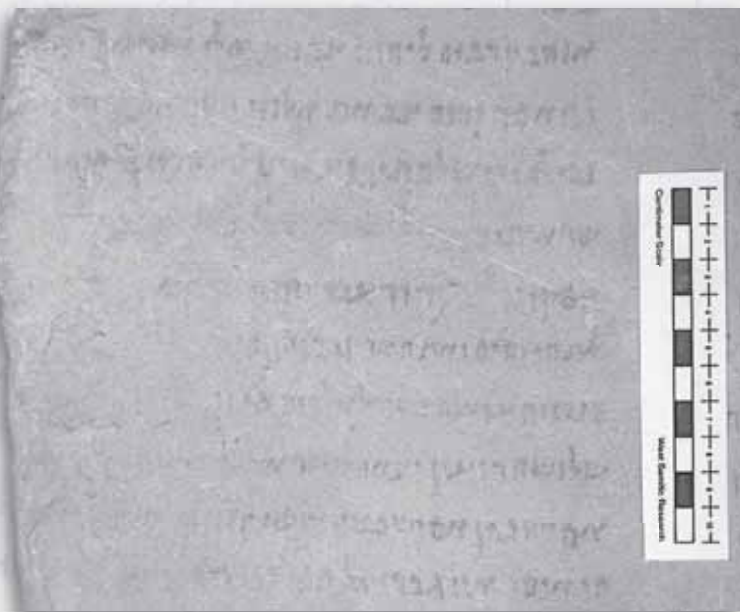
המלאך מביא את דברי האל בפתחה הרגילה במקרא 'כה אמר אלהים צבאות אלהי ישראל'. לפעמים המילה המקראית 'כה' נכתבה 'כו'. המהדירים התקשו בכתובת הזו וקראו 'כן' או 'כי' ויצרו צירופים שאינם בעברית.⁵

גם שם העיר 'ירושלם'/'ירושלים' שכיח בכתובת יותר ממה שמצאו המהדירים,⁶ ונראה שהחזיונות קשורים לירושלם ולגאולתה הקרובה.

בשער המאמר:
תצלום האבן נושאת
הכתובת המכונה
'חזון גבריאל'
(צילום: זאב רדובן;
התצלומים במאמר באדיבות
ד"ר דוד יסלון, ציריך)

אנו מודים לד"ר בנימין אליצור שהעמיד לרשותנו תצלומים חדשים של הכתובת, לד"ר עדה ירדני שחיוותה את דעתה על הצעות הקריאה החדשות, לפרופ' מנחם קיסטר ולמר חנן אריאל על הערותיהם המועילות.

- 1 ע' ירדני וב' אליצור, 'טקסט נבואי על אבן מן המאה הראשונה לפסה"נ: הודעה ראשונה', קתדרה, 123 (ניסן תשס"ז), עמ' 155-166. טקסט הכתובת לפי גרסת המהדירים מובא להלן בעמ' 144.
- 2 י' קנוהל, 'עיונים ב"חזון גבריאל"', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 303-328; מ' בראשר, 'על הלשון ב"חזון גבריאל"', מגילות, ז (תשס"ט), עמ' 193-226. G.A. Rendsburg, 'Linguistic and Stylistic Notes to the Hazon Gabriel', *JR*, 88 (2008), pp. 107-116. I. Knohl, 'By Three Days, Live: Messiahs, Resurrection and Ascent to Heaven in Hazon Gabriel', *JR*, 88 (2008), pp. 147-158. A. Yardeni, 'A New Dead', *BAR*. ראו: I. Knohl, 'The Messiah Son of Joseph', *BAR* 34, 5, pp. 59-62. 'Sea Scroll in Stone', *BAR* 34, 1, pp. 60-61; I. Knohl, 'The Messiah Son of Joseph', *BAR* 34, 5, pp. 59-62. כמה הערות על תוכן הכתובת וקריאתה התפרסמו בעקבות הסקירות האלה. ראו: *BAR*, 35, 1 (2009), pp. 8-10. I. Knohl, *Messiahs and Resurrection in the Gabriel*, Continuum 2009. בסוף המאמר ב'תרביץ' הציג קנוהל את גרסת הכתובת, שביסודה הניח קריאת ירדני ואליצור ואליה הוסיף קריאות חדשות. אנחנו מקבלים את קריאותיו החדשות 'בסמך אל תירה' שבשורה 23 ו'רועי' שבשורה 70 (שם אנחנו קוראים 'רועין').
- 3 בשורות 32, 35, 38, ואולי גם בשורה 41. המהדירים הראשונים קראו 'ואראה' בשורה 38, אך בשלושת המקומות האחרים קריאתם שונה מקריאתנו. כמו כן בשורות 70-71 נמצא 'ואחר שראיתי'. על חשיבות הצורה 'ואראה' ולתולדות העתיד המהופך וצורתו ראו להלן.
- 4 שימו לב שבשורה 28 מופיע המלאך מיכאל.
- 5 על כתיב המילית ראו להלן.
- 6 ניתן לזהות את המילה 'ירושלם'/'ירושלים' גם בשורות 32, 60, 66 ואולי 36. על כתיב המילה ראו להלן.

שורות 68-77
בתצלום דיגיטלי
חדש של הכתובת
(צילום: ברוס צוקרמן)

כל העניינים האלה אופייניים לחזיונות זכריה שבפרקים א-ו, וכבר העירו קודמינו על הזיקה לספר זכריה.⁷

על אלה יש להוסיף מובאה מספר ירמיה שנתגלתה לנו בשורות 72-74: 'הנהן אנתה עשית את השמים ואת הארץ ככוחך [הגדול ובזרעך] הנטוה עושה חסד לאלפים'; השו: 'הנה אנתה עשית את השמים ואת הארץ ככחך הגדול ובזרעך הנטוה ... עשה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אל-חיק בניהם אחריהם...' (ירמיה לב, יז-יח). זו מובאה מתיאור גאולת הארץ (השו: שם, לו-מב). מגילוי המובאה התברר לנו שבעל החזון השתמש בעוד מילים וכיטויים מפרקי הגאולה האלה.⁸

עוד מצאנו שהצירופים 'שלושה נביאים' ו'שלושה רועים' חוזרים בכתובת בשורות 70 ו-79 זה ליד זה. בשורה 75 מופיעה התיבה 'רועין' ואין 'נביאים' לפניה, ובשורה 78 מופיע צימוד 'נביא ורועה'. למרות המאמצים הרבים שהושקעו בפענוח הכתובת עדיין נותרו קטעים לא מפוענחים או מפוענחים בחלקם. יש לנסות עוד טכנולוגיות צילום מתקדמות שעשויות להועיל בפענוח. ברור שבמקום שאין הקשר התומך בפענוח אין ביטחון בקריאה. משום כך בחרנו להביא גרסה חדשה המציעה רק את השורות שקריאתן מבוססת הן על סימני הכתב והן על ההקשר (שורות 11-32, 64-80). במקומות אחרים הצענו תיקוני קריאה של מילים וצירופים. הקוראים מתבקשים להתייחס בספקנות להשלמות ולקריאות המסומנות בסימני ספק (נקודה – ספק, עיגול – ספק גדול) ולהימנע מלתלות בהן חידושים מרחיקי לכת. במיוחד אמורים הדברים בקריאה 'ברית חדשה' בשורות 18-19.

7 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 310-311.

8 המהדירים הראשונים העירו כי הביטויים 'ואגדה בגדלות', 'עושה חסד לאלפים' והמילים 'צמח' ו'אות' דומים או שווים לאלה המוזמנים בפרקים לא-לג בספר ירמיה. ראו: ירדני ואליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 159-160.

ב. הקריאות המוצעות והערות לנוסח הכתובת

11	יהוה אתה שאלני כו אמר אלהים צבאות	11	יהוה אתה שאלני. כו אמר אלהים צבאות:
12	טו.... בית ישראל ואגדה בגדלות ירושלם	12	טו.... בית ישראל, ואגדה בגדלות ירושלם.
13	כזו אמר יהוה אלהוין ישראל הנה כול הגאים	13	[כו] אמר יהוה אלהוין ישראל: הנה כול הגאים
14	צובאים על ירושלם ו....	14	צובאים על ירושלם ו....
15	ואחת שתין שלוש ארבע הנביאין והשבין	15	[ואחת, שתין, שלוש, ארבע. הנביאין והשבין
16	והחסידין עבדי דוד בקש מן לפני אמרים	16	[ו]החסידין. עבדי דוד בקש מן לפני: אמרים
17	השוכני האות אני מבקש מן לפני כו אמר	17	[השוכני, האות אני מבקש מן לפני כו אמר
18	ויהוה צבאות אלהי ישראל בני בניו בריית	18	[ו]יהוה צבאות אלהי ישראל: בני! בניו בריית
19	חדשה לישראל לשלשת ימין תדע כו אמר	19	חדשה לישראל, לשלשת ימין תדע. כו אמר
20	יהוה אלהים צבאות אלהי ישראל נשבר הרע	20	יהוה אלהים צבאות אלהי ישראל: נשבר הרע
21	מלפני הצדק שאלני ואגיד לכה מה הצמח	21	מלפני הצדק, שאלני ואגיד לכה מה הצמח
22	הרע הזה לו ב.סד אתה עומד המלאך הוא	22	הרע הזה לו ב.סד אתה עומד המלאך הוא
23	בסמך אל תירה ברוך כבוד יהוה אלהים מן	23	בסמך אל תירה ברוך כבוד יהוה אלהים מן
24	מקומו עוד מעט קיטוט היא ואני מרעיש את	24	מקומו עוד מעט קיטוט היא ואני מרעיש את
25	השמים ואת הארץ הנה כבוד יהוה אלהים	25	..השמים ואת הארץ. הנה כבוד יהוה אלהים
26	צבאות אלהי ישראל אלה המרכבות שמע	26	צבאות אלהי ישראל, אלה המרכבות. שמע
27	קול שוד ירושלם ואת ערי יהודה ינחם למען	27	[קול] שוד ירושלם, ואת ערי יהודה ינחם. למען
28	צבאות והמלאך מיכאל ולכול האהבין בקשו	28	צבאות והמלאך מיכאל, ולכול האהבין בקשו
29	מלפניך כו אמר יהוה אלהים צבאות אלהי	29	[מלפניך] כו אמר יהוה אלהים צבאות אלהי
30	ישראל אחד שנין שלושה ארבעה חמשה ששה	30	[ישראל] אחד שנין שלושה ארבעה חמשה ששה
31	[וישאל מלאך מהו ואמרה עץ	31	[וישאל מלאך מהו? ואמרה: עץ
32	] ירושלם כימות עולם ואראה שני	32	] ירושלם כימות עולם. ואראה שני
64	[שלושה] העולם שלושה העולם]	64	[שלושה] העולם, שלושה העולם,
65	שלושה קדושי העולם מ....	65	שלושה קדושי העולם מ....
66	[ירושלים אמר עליך אנחנו בטוחין [לו על]	66	[ירושלים] אמר עליך אנחנו בטוחין, [לו על]
67	בשר לו על דם זו המרכבה של...	67	בשר, לו על דם. זו המרכבה של...
68	אוהבין רבים ליהוה צבאת אלי ישראל...	68	אוהבין רבים ליהוה צבאת אלי ישראל...
69	כה אמר יהוה צבאת אלהי ישראל [שלושה]	69	כה אמר יהוה צבאת אלהי ישראל: [שלושה]

נביאים שלחתי אל עמי שלושה רועין [ואחר	70
שראיתי ב... [ואשיבם] אל	71
המקום למען דוד עבד יהוה. [הנה] אתה עשית]	72
את השמים ואת הארץ בכוחך [הגדול ובזרועך]	73
הנטוה עושה חסד לאלפים מ...]	74
שלושה רועין יצאו לישראל [..... חסידין]	75
אם יש בהן אם יש בם קדושין...]	76
מי אתה אני גבריאל...]	77
תצילם. נביאו ורועה יצילו אותך. [אני מבקש	78
מלפניך שלושה רועים שלושה [נביאין].	79
לשלושת ימין האות אני גבריאל...]	80

שורה 11: יש לגרוס 'כו' במקום 'כן'. קריאה זו עדיפה הן לפי צורת האות השנייה, שאינה יורדת אל מתחת לשורה, והן לפי הלשון: הביטויים מעין 'כה אמר ה' רגילים במקרא, ואילו 'כן אמר ה' אינו מזדמן במקורות הקדומים.

שורה 12: בתחילת השורה כתובות כמה אותיות מטושטשות. נראה ששתי הראשונות הן 'טו' או 'טן'. על פי התחביר אפשר לשער שלצורה 'ואגדה' שבהמשך השורה קדמה צורת ציווי, אולי 'טו'. נראה שהקו אחרי התיבה 'בית' אינו שייך לכתובת, לפיכך עדיף לגרוס 'בית ישראל' במקום 'ביתי ישראל'.

שורה 14: בתחילת השורה כתובות כמה אותיות מטושטשות. ניתן לזהות שרידים דהויים של האותיות 'צובאים'. אל הביטוי 'כול הגאים צובאים על ירושלם' השוו: 'המון כל הגוים הצבאים על אריאל' (ישעיה כט, ז); 'אשר יגף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלם' (זכריה יד, יב). לולי שרידי האותיות צד' ווי' ניתן היה להשלים 'כל הגאים [ה]באים על ירושלם', על פי זכריה יב, ט; יד, טז.

שורה 15: 'ארבע הנביאין' – ירדני ואליצור קוראים 'ארבעין נביאין'. הקווים שווהו כסיומת 'יין' שייכים כנראה לתיבה הבאה, ומוצע לקרוא 'הנביאין' ביידוע כשמות התוכפים.

שורות 16-17: 'אמרים [הש]בני' – הושלם על פי 'להשיב אמרים אמת לשלחך' (משלי כב, כא).⁹ והשוו: איוב כב, יד. ירדני ואליצור קוראים 'אפרים [..]שים'.

שורה 17: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורות 18-19: אולי ניתן לקרוא ולהשלים 'בני בןי חרשה לישראל'. ירדני ואליצור קוראים 'גנימ. וכרים קרשה לישראל'. בהערתוה לנוסח המוצע ירדני הטילה ספק בהצעתנו וציינה שהקריאה 'קרשה' עדיפה.

שורה 19: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורות 20-21: 'נשבר הרע מלפני הצדק' – משמעו 'הרשעה עומדת להינגף לפני הצדק'. הביטוי 'נשבר מלפני' מקורו בארמית, השווו למשל: תרגום אונקלוס לדברים כ, ג 'ולא תיתברון מן קדמיהון'.¹⁰ הצירוף 'שב"ר מלפני' במשמע הזה מופיע בדברי יוסף ומשה, 4Q372, קטע 2 שו' 12 'כי נשבר לפניו'; 4Q373, קטע 1 שו' 6 'כי שברו יהוה אלהינו לפני'. על פי סדר המילים בכתובת הפועל 'נשבר' זמנו עבר אולם הוא מציין עתיד קרוב ואכמ"ל.¹¹

שורה 21: נראה לנו שהתיבה 'אגיד' משקפת את הצורה הארוכה 'אָגִיד' בכתיב חסר ה"א, כצורה 'ואגדה' שבשורה 12. ראו להלן בדיון הלשוני.

שורות 21-22: 'מה הצמח הרע הזה' – אולי הדברים נסובים על המראה שראה מחבר החזון, ואם כן 'צמח רע' הוא 'צמח רע מראה', שהוא סימן לעת צרה, היינו העת שלפני הגאולה. השוו: בראשית מא, פסוקים כ, כז, ומגילה חיצונית לבראשית טור 13, שו' 16.

שורה 22: אשר לתיבה 'לו ב..סד', הקריאה במקום הזה קשה. האותיות 'לוב.ס' ברורות בתצלומים. מן האות שאחרי ב"ת שררו סימני דיו לא מזוהים של אות אחת או יותר. האות האחרונה נראית כדל"ת או כרי"ש, אך אולי היא ה"א או כ"ף סופית פגומה. להבנת המבנה התחבירי נראה לנו להסתייע בכתוב 'לא בצדקתך ובלישר לבבך אתה בא לרשת את ארצם' (דברים ט, ה). כלומר נאמר כאן שאין אתה עומד בדבר שלך אלא המלאך הוא הסומך אותך. והשוו: 'ויצע בי ויעמידני וגבריאלי על עמדי' (דניאל ח, יח); 'הנה מיכאל אחד השרים הראשנים בא לעזרני' (שם י, יג); 'ויסף ויצע בי כמראה אדם ויחזקני ויאמר אל תירא איש חמדות' (שם, יח-יט). שימו לב לצירוף 'אל תירא' שבפסוק האחרון השווה אל 'אל תירא' שבשורה 23. ובאשר לפירוש התיבה, האותיות הראשונות 'לו' הן כתיב הפונטי של המילה 'לא', והמשך הרצף מייצג צירוף המתחיל במילית 'ב-', מעין 'לו במסד' (אתה עומד). השוו: ישעיה כח, יד-טז, בייחוד פסוק טז: 'אָבֶן בְּחֶן פֶּנֶת יִקְרַת מוֹסֵד מוֹסֵד הַמְּאֲמִין לֹא יִחִישׁ'.

שורה 24: מוצע לקרוא 'מקומו' במקום 'מושבו'. כל האותיות מלבד קו"ף בטוחות למדי. אין בין הכתוב כאן לכתוב 'פרוך כבוד ה' ממקומו' (יחזקאל ג, יב) אלא שינויי לשון קטנים, אולי ארמאיזמים. הדיון המלומד של משה בר-אשר במילה 'מושבו' חשוב לעצמו,¹² אך אין לו כפי הנראה סמך מן הכתובת.

שורה 27: מוצע לקרוא 'ואת ערי יהודה ינחם' במקום 'ושערי יהודה ינ...'. לקריאה 'ינחם' השוו: 'ינחם ה' עוד את ציון ובהר עוד בירושלם' (זכריה א, יז); 'כי נחם יהוה עמו גאל ירושלם' (ישעיה נב, ט), וכיוצא באלה שם מט, יג; נא, ג. לתקבולת 'ירושלם' // 'ערי יהודה' השוו למשל: ירמיה לג, י; זכריה א, יב.

10 השוו: ז' בן-חיים, 'ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה', לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 280-281.

11 לפיכך עדיף לתרגם את המילה 'נשבר' כהווה או כעתיד, ולא בעבר כתרגומו של קנוהל 'the evil has been broken'. ראו: קנוהל, BAR (לעיל הערה 2), עמ' 62.

12 בר-אשר (לעיל, הערה 2), עמ' 209-211.

שורה 28: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'צַבְאָתַּי' (המלאך מיכאל', אמנם הקריאה הזאת מסופקת. אפשר לקרוא ולהשלים בדרכים אחרות. ירדני וואליצור קוראים '...מלאכה מיכאל'. בהמשך שם מוצע לקרוא 'ולכול האהבין' במקום 'ולכול האחרין', השוו: 'אוהבין' בשורה 68.

שורות 28-29: בקשו (מלפניך) – והשלם על פי שורות 16, 17.

שורה 29: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כן' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורה 31: '...וישאל מלאך..... מהו ואמרה עץ' – ירדני וואליצור קוראים 'שבועה אל מלאכה ... מה זו אמר העץ'. הקריאה בתחילת השורה מסופקת, לעיל הובאה אחת מן האפשרויות. אולם ניתן לפענח את סימני האותיות '...אל כול אחד...'; '... אל מלאכו ...' ועוד. לפני 'מהו' עומד כנראה שם עצם המציין איזה דבר במראה. בסיפה מוצע לקרוא 'מהו ואמרה עץ', היינו 'מהו נאמרה עץ'. אם קריאה זו נכונה, הרי לנו צורת עתיד מהופך בגוף המדבר שבסופה ה"א, כנהוג במגילות מדבר יהודה, בספרי המקרא המאוחרים ובחומש השומרוני. לקריאה 'עץ' השוו: 'הצמח' בשורה 21.

שורה 32: 'ירושלם כימות' עולם ואראה שני' – בתיבה 'ירושלם' האות יו"ד תלויה מעל השורה. ירדני וואליצור זיהו רק אותיות בודדות באמצע השורה, ובסוף שורה הם קוראים 'ואלוף שני'. נראה שיש כאן ביאור למראה העץ (שורה 31) המסמל נחת ואורך ימים; השוו: 'כי כימי העץ ימי עמי' (ישעיה סה, כב), וכן עמוס ט, יא. נראה שהמילה האחרונה היא צורת נסמך 'שני'.

שורה 33: יש לקרוא 'ירושלם' בוי"ו.

שורה 35: באמצע השורה כנראה כתוב 'ואראה איש אחר עומד'; השוו: 'ארא והנה איש אחר' (דניאל י, ה). ירדני וואליצור קוראים 'שראה איש ... עובד'. על חילופי הצורות 'ארא' ו'ואראה' עיינו להלן בדיון הלשוני. בכתוב מדניאל באה מילת ההצגה 'והנה' בין הפועל המציין ראייה לבין המראה, כנהוג במקרא. ואילו בכתובת היא חסרה. חסרון 'והנה' אחרי 'ואראה' חוזר בכתובת בשורה 32, ותופעה זו ידועה גם ממגילות מדבר יהודה.

שורה 36: בתחילת השורה אולי כתוב 'ירושלם'.

שם: בסוף השורה כתוב 'את ירושלם'. בין השבר לתיבות אלה שרדו שלוש אותיות, אולי 'עזב'.

שורות 37-38: מוצע לקרוא 'אמר זאת גלות ... וזאת גלות ואלה העניאין ואראה'. על שתי הגלויות ראו: ירמיה כד, א-י. ירדני וואליצור קוראים 'אבר.אותגלות...אתגלות'.

שורה 41: נראה שהתיבה השנייה מן הסוף היא 'ואראה'. ירדני וואליצור קוראים 'שירם'.

שורה 53: בתחילת השורה נראה שכתוב 'על עמו ובחר', השוו: 'כי ירחם ה' את יעקב ובחר עוד ב'ישראל' (ישעיה יד, א); 'ונחם ה' עוד את ציון ובחר עוד ב'ירושלם' (זכריה א, יז). ירדני וואליצור קוראים 'על עמו ומחר'.

שורה 57: מוצע לקרוא 'כו' במקום 'כי' (ראו לעיל, הערה לשורה 11).

שורה 59: באמצע השורה אחרי הפגם אולי כתוב 'אמר אליהם' או 'אמר ליהוה'.

שורה 60: בתחילת שורה ניתן לקרוא ולהשלים 'ירושלם'.

שורות 64-65: 'שלושה... העולם שלושה... העולם שלושה קדושי העולם...' – בשורות אלה כנראה חוזר שלוש פעמים הצירוף 'שלושה ... העולם', אולם המרכיב השני של הצירוף ברור רק במקרה האחרון. קודמינו קראו בשורה 64 רק את המילה 'החביב', אך ספק אם קריאה זו נכונה.

שורה 66: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'יְרוּשָׁלַיִם' מלא יו"ד, אך העניין אינו ברור. ירדני ואליצור קוראים 'ו'ו שלום'.

שורות 66-67: מוצע להשלים 'עליך אנחנו בטוחין [לו על] בשר לו על דם', היינו: אנחנו בטוחים עליך, על ה', ולא על בשר ודם. השוו': 'כֹּה אָמַר ה' אֲרוּר הַגִּבֹּר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּאָדָם וְשֶׁם בְּשָׂר זָרְעוּ וּמִן יְהוּה, יָסוּר לְבֹו ... בְּרוּךְ הַגִּבֹּר אֲשֶׁר יִבְטַח בֵּה' וְהָיָה ה' מְבַטְחוּ' (ירמיה יז, ה-ז); 'לא על אינש רחיצנא ולא על בר אלהין סמיכנא, אלא באלהא דשמיא' (זוהר, ויקהל, רכה). למבנה התחבירי ולעניין השוו' לעיל, שורות 22-23.

שורות 69-71: 'שלושה] נביאים שלחתי אל עמי שלושה רועין [וא]חר שראיתי' – קנוהל קורא 'שלושה רועי';¹³ ירדני ואליצור קוראים 'שלושה ואני אומר'. הביטוי 'שלושה רועין' הוא תמורה לצירוף 'שלושה] נביאין' שלפניו, והוא מזדמן גם בשורה 79. לשכנות השמות 'נביא' ו'רועה' השוו': ירמיה ב, ח.

שורות 71-72: 'ואשיכם] אֵל המקום' – הושלם על פי ירמיה לב, לו.

שורות 72-74: כאמור לעיל בשורות האלה מופיע ציטוט מירמיה לב, יז-יח.

שורה 74: אחרי התיבה 'אלפים' הכתב מטושטש. המילה הראשונה מתחילה במ"ם, לכן אפשר היה להשלים על פי ירמיה לב, יח 'מ'שלם עון אבות]. אך השלמה זו אינה מתאימה לתוכן הכתובת ולשרידי האותיות.

שורות 75-76: 'אחסידין] אם יש בהן אם יש בם קדושין' – המשפט דומה לזה שבשורות 64-65, השוו': 'שלושה קדושי העולם' (שורה 65). בסוף שורה 75 עומד כנראה שם עצם המקביל ל'קדושין', אך כאמור לא הצלחנו לפענח את שמות העצם שבשורה 64, לפיכך הביטוי הושלם על סמך שורות 15-16. ירדני ואליצור קוראים 'אם יש כהן אם יש בני קדושים'.

שורה 77: ניתן לקרוא 'מי אתה' במקום 'מי אנכי'. קריאה זו מתאימה להמשך 'אני גבריא'ל', כלומר יש כאן דו-שיח בין החווה לבין המלאך. אמנם חסר כאן 'ויאמר' לפני 'אני'.

שורות 78-79: מוצע לקרוא 'תצילים נביא ורועה' יצילו אותך ואני מבקש מלפניך שלושה רועים שלושה [נביאין]. להשלמה 'אני מבקש מלפניך' השוו' לעיל, שורות 16, 17.

שורה 80: 'לשלושת ימין האות' – קנוהל קורא 'לשלושת ימין חאיה',¹⁴ ואילו רונלד הגדל הציע לקרוא 'לשלושת ימין האות';¹⁵ השוו': 'האות אני מבקש' שבשורה 17 ו'לשלושת ימין תדע' שבשורה 19.

13 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2).

14 קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 320.

15 BAR 35, 1 (לעיל, הערה 2), עמ' 8.

על הטענות שהועלו בוויכוח נוסף כי למבנה 'לשלושת ימין האות' יש מקבילה במקרא: 'לְמַחֵר יִהְיֶה הָאֵת הַזֶּה' (שמות ח, יט)¹⁶.

שורה 82: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'לי האות' או 'לו האות' במקום 'למראות'.

שם: אחרי השבר מוצע לקרוא ולהשלים 'מבְקָשִׁים מִלְפָּנָיִךְ הִנֵּה' היינו 'מְבַקְשִׁים מִלְפָּנָיִךְ. הִנֵּה...'¹⁷ להשלמה השוה שורות 16, 17, 78.

שורה 83: בתחילת השורה מוצע לקרוא 'לימין שלושה' במקום 'לי מן שלושה', השווה: 'לשלושת ימין' שבשורה 80. למבנה התחבירי השווה: 'פִּי לְיָמִים עוֹד שְׂבָעָה' (בראשית ז, ד); ובמיוחד בספרי המקרא המאוחרים 'לְיָמִים שְׁנַיִם' (דברי הימים ב כא, יט); 'לְיָמִים שְׁמוֹנָה' (שם כט, יז).

ג. הערות ללשון הכתובת

משה בר־אשר כבר תיאר בפירוט ובדיוק את לשון הכתובת.¹⁸ רק בפרטים קטנים אנו חולקים על דעתו. לדבריו ה"ד במילה 'קִיטוּט' (שורה 24) מציינת תנועה קצרה. הוא מודע לכך שבתקופה הזאת לא נהגו לכתוב כך אך מעדיף לפרש את הכתיב על פי הנהוג בכתב־יד מימי הביניים.¹⁹ הפירוש של בר־אשר מנוגד לכתיב החסר שבכתובת, כגון 'בקש' (שורה 16), 'חמשה' (שורה 30), 'ששה' (שורה 30). לנו נראה לחבר את 'קִיטוּט' אל שמות התכונה 'ניחוח', 'ניצוץ', 'כידוד'²¹ ו'עילול'.²² בשמות האלה מתבטל הניגוד בין שורשי ע"ו לשורשי הכפולים, כשם שהוא מתבטל בפועל במשקלים 'פּוֹלֵל', 'פּוֹלֵל' ו'הַתְּפוֹלֵל'. במקרא יש שלושה שמות במשקל הזה, והמגילות והכתובת הוסיפו עוד שניים.²³

16 ראו עוד: בר־אשר (לעיל, הערה 2), עמ' 202–203.

17 אנו מודים לחנן אריאל שהציע את הקריאה 'הנה'.

18 בר־אשר (לעיל, הערה 2).

19 שם, עמ' 200.

20 במגילות מדבר יהודה תנועה i קצרה ככלל אינה מסומנת באם קריאה. ראו: E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, p. 19.

21 צורה זו מזדמנת פעם אחת בתנ"ך: 'פִּירוּדֵי אֵשׁ יִתְמַלְטוּ' (איוב מא, יא), וגזרונה אינו ידוע. ראו: א' בן־יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, הערך 'כידוד', עמ' 2339.

22 השם 'עילול' משמש במגילות הגנוזות במקום 'עולל' ו'עולל' המקראיים, ראו למשל: מגילת הודיות, טור טו, שורה 24; פשר נחום, טור ד, שורות 4, 2; מגילת ישעיהו, טור יג, שורה 16. והשווה: י' קוטשר הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 290 והמקבילות מן הסורית הארץ־ישראלית שהביא.

23 על משקל זה ראו למשל: H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle 1922, pp. 475–476. בארת קישר את הצורות האלה אל שמות מעין בְּיָוֹנָה משורשי ע"ו. ראו:

J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1894, pp. 210–213.

D. Dimant, 'כמעט קט', 'כמעט רגע', 'מעט מזער'. ראו: בר־אשר (לעיל, הערה 2), עמ' 212; Qumran Cave 4, XXI: *Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts* (DJD, 30), Oxford 2001, p. 44.

המקבילות שהביאו יש להוסיף 'רְבַע קָטָן' (ישעיה נד, ז). כל המילים האלה – 'מעט', 'מצער', 'מזער', 'קט', 'קִיטוּט', 'קָטָן', 'רגע' – מציינות את קוצר הזמן, והכפל מציין very (בעברית הקדומה אין 'קָטָן' מאור', שהרי המילים האלה מנוגדות). החילוף 'קט'/'קָטָן' מלמד אולי על קשר בין שתי המילים, כלומר הנו"ן היא סופית קדומה כמו 'אר'/'אדון'.

ראו: J. Fox, *Semitic Noun Patterns*, Winona Lake 2003, pp. 67–68. על החילוף 'קט'/'רגע' ראו: דימנט, שם. והשווה: 'אֶתֶת מַעֲט' (חגי ב, ו); 'כְּמַעֲט רְגַע' (עזרא ט, ח). וראו גם: רנדסבורג (לעיל, הערה 2), עמ' 108–110.

על פי הקריאות החדשות יש בכתובת כתיבים פונטיים של \bar{o} ארוכה. כך המילית 'כה' כתובה בדרך כלל 'כו' (שורות 11, 17 ועוד). אמנם הכתיב 'כו' לא נודע עד עתה, אך נמצאו כתיבים מעין 'פו' (יחזקאל מ, י ועוד), 'פרעו' (4Q364, קטע 11, שורה 1 ועוד), 'שלומו' (מגילת הנחושת, טור ה, שורה 6). במגילת ישעיהו נפוץ הכתיב 'כוה'.²⁴ אף מילת השלילה 'לא' כתובה 'לו' על פי קריאתנו ופירושונו (שורות 22, 67). הכתיב הפונטי הזה נמצא במגילות מדבר יהודה, והוא שולט בכתב-יד 4QD^a.

שם העיר 'ירושלם'/'ירושלים' נכתב לרוב חסר יו"ד, אולם בשורות 32 ו-66 התיבה כתובה ביו"ד, 'ירושלים'. כתיב זה מעיד כי בניב מחבר הכתובת מילה זו הסתיימה בצורך ayim-, כפי ששיער בראש. ²⁵ יש בכתובת כמה עדויות להגאי מעבר שנוצרו בתוך צירופי תנועות ועיצורים חלשים. כך התיבה 'הגאים' (שורה 13) מעידה על המעבר $y < \text{אל"ף}$), וכדומה לכך כתיב התיבה 'העניאיין' (שורה 38) משקף את המעבר $-iyi < -i'$. דוגמאות לתופעה זו מצויות בשפע במגילות הגנוזות.²⁶ בשורה 74 כתובה מילה שניתן לקרוא 'הנטוה'.²⁷ הכתיב 'נטוה' שכיח במגילות מדבר יהודה; הוא משקף הגייה מעין $n^a\bar{t}u^w a$.²⁸

הצורה 'ואראה', שפתחנו בה, חשובה לא רק להבנת העניין אלא גם להבנת הלשון. הרי זו צורת עתיד מהופך, הרגילה במקרא ובמגילות מדבר יהודה, ושאינה בלשון חכמים. קודמינו שקבעו שלשון הכתובת דומה ללשון חכמים,²⁹ התעלמו מן התיבה 'ואראה' שבשורה 38.³⁰ מאלפת במיוחד העובדה שבכתובת מופיעה תמיד הצורה המלאה 'ואראה' ולא הצורה המקוצרת 'וארא'. בכך היא מצטרפת ללשון המגילות ולעברית השומרונים, שהשתמשו רק בצורה המלאה.³¹ העובדה ששלוש חטיבות מסוף ימי הבית השני השתמשו רק באחת מן הצורות החלופיות שבמקרא מעידה שהצורה המלאה הייתה חיה ופורייה בימים ההם.

נראה לנו שלשון הכתובת דומה ללשון המקרא ויותר מכך ללשון מגילות מדבר יהודה. לדגם 'ואראה' נוסף את העתיד המוארך 'ואגדה' (שורה 12) ובכתיב חסר ה"א 'ואגיד' (שורה 21),³² וכן 'ואמרה' (שורה 31).

24 ראו למשל: קוטר (לעיל, הערה 22), עמ' 137-139.

25 בראש (לעיל, הערה 2), עמ' 198.

26 א' קימרון, 'על דיפתונגים והגאי מעבר במגילות מדבר יהודה', מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ז), עמ' 259-278, בייחוד עמ' 262.

27 אך אפשר שכתוב 'הנטיה' בכתיב חסר.

28 א' קימרון, 'ו"ו לסימון הגה מעבר', צ' טלשיר, ש' יונה וד' סיון (עורכים), תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, ירושלים תשס"א, עמ' 362-375, בייחוד עמ' 363-364. במסורת שומרון המילה 'נטוה' נהגית $n^a\bar{t}uwwiyya$. ראו: ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד, ירושלים תשל"ו, עמ' 179.

29 ירדני ואליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 156.

30 קנוהל הציע לקרוא 'וראו'. ראו: קנוהל, עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 326.

31 ראו: E. Qimron, 'The Type $w\bar{a}'evne$ in the Hebrew of the Dead Sea Scrolls', J. Joosten & J.-S. Rey (eds.), *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period (STDJ, 73)*, Leiden 2008, pp. 149-154.

32 ציון התנועה הסופית בהברה לא מוטעמת אינו אחיד בכתובת. על כתיבים חסרים של צורות העתיד המוארך ראו: ח' ליון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 22-23.

מז הצורה 'לכה' (שורה 21) אנו למדים שהכינוי החבור נחתם בתנועה;³³ כשאר המקרים הכתיב כנראה חסר.

חשיבות רבה נודעת לצורה 'זאות', המופיעה אולי פעמיים בכתובת (שורות 37, 38). כתיב כזה של צורות שהייתה בהן אל"ף נחה ברצף -a'C- מצויים מעט במקרא ('נאוד' [שופטים ד, יט], 'צאוננו' [תהלים קמד, יג]) ושכיחים במגילות מדבר יהודה, ומאז גילוי המגילות התייגעו חכמי הלשון בפתרון, שהרי במילים מעין 'זאות', 'ראוש' נאלמה האל"ף בימים קדומים מאוד, כעדות ניבי הכנענית והעברית. נראה לשחזר את התפתחות צורות מעין אלה כדלהלן: zo'ot < zoot < zôt < zât < za't. הכתובת מצטרפת לעדות רוב מסורות העברית ששימרו את ההגייה zo'ot (מסורת סופרי המקרא, העברית הבבלית, העברית השומרנית ומגילות מדבר יהודה).³⁴

אבל לשון הכתובת נבדלת מלשון המקרא ומלשון המגילות, למשל בשימוש בצורך הרכים והזוגי 'יים'/'יין'/'יין'.³⁵ בכתובת לא נמצאו כללים אחידים לשימוש במ"ם או בנו"ן. גם במכתבי ברכוכבא אין כללים אחידים. אמנם ניכרות בהם העדפות של סופרים: יש המרכים במ"ם ויש המרכים בנו"ן. ומה בלשון חכמים? שלמה נאה קבע כללים ברורים לתפוצת הצורות בכתבי יד מופתיים של לשון חז"ל והבחין בכך שכללים אלה אינם מתאימים לממצאים מימי ברכוכבא.³⁶ ומה שנמצא בכתובת אינו מתאים לכללים של לשון חכמים. למשל בלשון חכמים השתמשו בצורך הזוגי מעין 'שְׁתִּים' ו'שְׁנַים' במ"ם דווקא, לעומת 'שתין' (שורה 15) ו'שנין' (שורה 30) שבכתובת. השימוש שבכתובת אפוא דומה במיוחד לשימוש במגילת הנחושת ובתעודות העבריות מימי ברכוכבא.³⁷

סיכומו של דבר, לשון הכתובת אינה זהה ללשון איזה שהוא טקסט עברי אחר. היא דומה יותר מכול ללשון המגילות, ואין בה ולו קו אחד האופייני ללשון חז"ל בלבד. לשון הכתובת מלמדת שאין אנו מכירים אלא את אפס קצה של הלשון העברית בימי חיותה. כל ממצא אפיגרפי חדש מביא עמו חידושי לשון ומחייב אותנו לשקול מחדש את השקפתנו על תולדות העברית. אף הכתובת שלפנינו מעידה שהעברית של ימי הבית השני בארץ יהודה הייתה שונה מאוד מלשון חכמים.

33 להבדיל מלשון חז"ל, שבנסיבות דומות שימשו בה צורות כינויים בלא תנועה סופית, כגון 'לך'. ראו: ז' בן-חיים, 'צורת הכינויים החבורים ד', ית, ה' במסורתיה של הלשון העברית', מ"ד קאסוטו, 'קלזון וי' גוטמן (עורכים), ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99.

34 על תופעה זו ראו: א' קימרון, 'ראש ואחיותיה', לשוננו, סה (תשס"ג), עמ' 243-247.

35 גם השימוש במילית הזיקה 'ש-' אינו אופייני לחטיבות האלה.

36 ראו: ש' נאה, 'שתי סוגיות נדרשות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 364-392, בייחוד עמ' 384-388. בעניין זה כתב לנו משה בראשור בהודעה בדואר אלקטרוני: 'לא שוכנעתי שהפתרון המצויין של נאה תופס לגבי כל מסורתיה של לשון חכמים'.

37 ראו: J.T. Milik, 'Le rouleau de cuivre provenant de la grotte 3Q (3Q15)', M. Baillet, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les Petites Grottes de Qumrân (DJD, 3)*, Oxford 1962, p. 233. בעדויות האפיגרפיות ממדבר יהודה כולל הכתובת שלנו דן אורי מור, ומחקרו עתיד להתפרסם בקרוב. הוא קובע שהממצאים האלה מתאימים להשערתו של בן-חיים שחילופי מ"ם ונו"ן בסוף תיבה נובעים מכך שהניגוד הפונטי שבין העיצורים האלה התבטל בסוף תיבה, והדוברים השמיעו תנועה מאונפת ולא עיצור של ממש.

נספח

טקסט הכתובת כפי שהופיע במאמרם של עדה ירדני ובנימין אליצור

(אותיות שקריאתן מסופקת מופיעות בגופן דק)

<u>טור א</u>	<u>טור ב</u>
1] ...]	45]
2]]	46] יוהוה]
3]]	47]]
4]]	48] ..]
5]]	49]]
6]]	50]]
7]]	51] עמך / ר/דעו]
8]]	52]]
9]]	53]]
10]]	54]]
11]]	55]]
12]]	56]]
13]]	57]]
14]]	58]]
15]]	59]]
16]]	60]]
17]]	61]]
18]]	62]]
19]]	63]]
20]]	64]]
21]]	65]]
22]]	66]]
23]]	67]]
24]]	68]]
25]]	69]]
26]]	70]]
27]]	71]]
28]]	72]]
29]]	73]]
30]]	74]]
31]]	75]]
32]]	76]]
33]]	77]]
34]]	78]]
35]]	79]]
36]]	80]]
37]]	81]]
38]]	82]]
39]]	83]]
40]]	84]]
41]]	85]]
42]]	86]]
43]]	87]]
44]]	87]]